

NJEMAČKA TRADICIJA LOKALNIH SLOBODA I PROMIŠLJANJA HANNE ARENDT O IZRAVNOJ DEMOKRACIJI

Hélène Laffont

*Odjel za germanistiku,
Sveučilište u Amiensu*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: rujan 2007.

Sažetak Autorica u članku povezuje kontinuitet između shvaćanja građanina u djelu Hanne Arendt i tradicije lokalnih sloboda u Njemačkoj. U članku se naglašava da se lokalna demokracija, onako kako se realizirala u njemačkoj povijesti, podudara sa shvaćanjem Hanne Arendt o demokraciji. Ona može biti jedna vrsta zaštitnoga zida protiv diktature, te se u duhu Hanne Arendt lokalna demokracija dokazuje kao temelj demokratske države. U dokazivanju te teze autorica najprije razmatra funkcioniranje njemačkih srednjovjekovnih gradova, kao svojevrsnih "državica", da bi nakon toga prešla na opis jačanja vladareve moći nauštrb gradske autonomije, do čega dolazi u 16. i 17. stoljeću. Nakon toga temeljito razmatra shvaćanje Hanne Arendt o pojmu građanina, obilježeno antičkim shvaćanjem o građaninu koji aktivno sudjeluje u poslovima zajednice.*

Ključne riječi Hannah Arendt, lokalne slobode, srednjovjekovni gradovi i gradska autonomija, pojam građanina

Prava demokracija trebala bi, (v. Jakob Talmon). Prava demokracija, ukoliko je suprotstavljena masovnoj demokraciji – koja, zacijelo, u sebi skriva klice diktature – sprečavati takozvanu "totalitarnu demokraciju" prema zapadnim mjerilima, znači aktivno sudjelovanje svih građana u zajednici: a to je, u bitnome, moguće na lokalnoj razini. Ta definicija odgovara

---

* Članak je izložen na Znanstvenom skupu "Identität Europas – Europa zwischen Diktatur und Freiheit mit besonderer Berücksichtigung Hannah Arendts" održanom od 17. do 22. rujna 2007. u Dubrovniku (IUC).

Aristotelovoj definiciji građanina: građanstvo kao političko pravo (Hardt-wig, 1974: 329). Masovna je demokracija, naprotiv, više ili manje prijevara u pogledu demokracije, zbog pomanjkanja građanske odgovornosti većine. Za to je kriv, između ostaloga, predstavnički sustav. Stoga pojam "demokracija", ovisno o sadržaju i mjestu, odnosno o kulturnome krugu istraživanja, poprima čas pozitivno čas negativno značenje. Tako se, primjerice, pristaši antičke demokracije – kao J. Burckhardt ili H. Arendt – čini da masovna demokracija naših modernih država ima djelomice negativnu boju.

Ipak, lokalna je demokracija crvena nit kroz njemačku povijest: treba samo podsjetiti na srednji vijek, pruske reforme iz 19. stoljeća, ideal državice ili male zajednice, primjerice u krugovima, kao krug Kreisau, koji su pripremali poratnu Njemačku, ili na "komunalnu samoupravu" u Saveznoj Republici Njemačkoj: riječ je o diferenciranim oblicima izraza lokalna demokracija. Pritom se ne smije previdjeti da je upravo to temeljno obilježje njemačke tradicije ukinuo Hitler kada je zamislio uspostavu diktature.

Ovdje želimo uputiti na to da se lokalna demokracija, onako kako se realizirala u njemačkoj povijesti, podudara sa shvaćanjem H. Arendt o demokraciji. Ona može biti jedna vrsta zaštitnoga zida protiv diktature jer znači sudjelovanje svih građana u zajednici, jer omogućuje svakome građaninu prakticiranje političke slobode, te ga dakle sprečava da se pretvori u "buržuja" koji svoju moć prenosi na državu radi zaštite svojih privatnih dobara. Ako se ozbiljuje u modernoj državi, nastojat će, koliko god je moguće, spriječiti je da postane Hobbesov Levija-

tan.¹ Aktivno prakticiranje političke slobode svakoga građanina dopustit će da se u svako doba ima na umu "common sense" (vidi Arendt) i nastoji zajednički svijet podijeliti s drugima.² Tako se lokalna demokracija dokazuje kao temelj demokratske države u duhu H. Arendt. Njezinu mišljenju nije blizak samo američki model demokracije. Ona se, u neku ruku, dokazuje i kao nasljednica lokalne demokratske tradicije u Njemačkoj, premda jedva na to upućuje.

Očita je sličnost prijedloga H. Arendt o oživljavanju političkoga smisla u modernoj državi, koje, dakako, u bitnome crpi iz iskustava američke demokracije, s političkom zbiljom u srednjovjekovnim gradovima – u kojima je već praktično iskustvo slobode prethodilo teoriji – dakle sa specifičnim pojavama iz njemačke povijesti. Ono što ona preporučuje za suprotstavljanje nepolitičkome moderne države moglo se, zacijelo, djelomice crpiti i iz njemačke lokalne samoupravne tradicije.

Ovdje ću pokušati pokazati kako se realnost "zbiljskoga" ili "punoga" građanina³ poput crvene niti provlači kroz njemačku povijest sve do shvaćanja H. Arendt o aktivnome građaninu, pri čemu se ta realnost u civilnome društvu u različitome obliku oslanja na temelj uzajamnoga *priopćavanja* i nužnoga *konsenzusa*. Na lokalnoj razini razvijala se u srednjovjekovnim grado-

¹ Vladavinsko čudovište zbog nerazmjernoga odnosa između onih koji vladaju i onih kojima se vlada.

² Vidi Jefferson, "Commonwealth".

³ Vidi Burckhardt (1978: 34): "Državica postoji zato da bude mjesto na svijetu gdje su maksimalan broj državljana građani u punome smislu..."

vima politička djelatnost građana, koja je zbog odvijanja u veoma bliskoj zajednici bila aktivnija i redovitija nego što je to bilo, u većini slučajeva, u nacionalnoj tradiciji. Nedostatak nacionalnoga jedinstva poticao je, čini se, stanovnike "novae civitates" da o relevantnim pitanjima svoje općine slobodno odlučuju, tj. da u svojoj državici obnašaju vlast, koja je, inače, u teritorijalnoj državi bila u rukama vladara. Ideja gradske autonomije opet je prihvaćena u 19. stoljeću, između ostaloga u Pruskoj kroz Steinove reforme, premda sa značajnim izmjenama. Konačno, i promišljanja mnogih mislilaca u 19. i 20. stoljeću, među njima Burckhardta i H. Arendt, osobito u okviru kritike u međuvremenu posve razvijene veldržave, itekako su na istoj liniji s društvenom demokratskom zbiljom kako se ona razvila na lokalnoj razini. Iz te perspektive istražiti ćemo ukratko u svjetlu njemačke tradicije prijedloge H. Arendt za otklanjanje političkih nedostataka moderne države.

U svim povijesnim pojavama aktivne građanske odgovornosti koje se ovdje spominju riječ je dakle o "građaninu u punome smislu" (prema Burckhardtovoj definiciji), o sudjelovanju svih građana u zajednici. Ono je moguće jedino na putu izravne demokracije ili pak u okviru neke državne tvorevine, koja je u stanju prenositi u bazi očitovana nastojanja, odnosno donesene zaključke, sve do državnoga vrha. Sva ta iskustva političke odgovornosti odlikuju se malim dimenzijama "države", bilo da je riječ o "državici"⁴ ili o vlasti podi-

jeljenoj na razne samostalne instancije u okviru veldržave. No sloboda svagda čini temelj države.

I. "Državica" u srednjem vijeku

Njemački srednjovjekovni gradovi mogu se, temeljem formiranja samoupravnih tijela i aktivnoga političkog sudjelovanja građana, promatrati kao "državice".⁵ "Državica" utjelovljuje samosvijest svojih članova, njihovu samostalnost, koja se izražava u uspostavljanju "zajednice" u kojoj svatko sudjeluje i koja je neovisna o bilo kakvoj sili izvan grada. U srednjem je vijeku "državica", tj. grad-država ili samoupravni grad, češće nastajala ustankom protiv vladavine onih koji nastavljaju "rascjepkanost na male države".⁶ Nasuprot tome pojmu, "državica" je u Burckhardtovu duhu republikanskoga podrijetla (i njezin opstanak nužno proizlazi – temeljem relativne slabosti zbog njezinih malih dimenzija – iz ravnoteže suprotstavljenih snaga). Tako se pojavljuju srednjovjekovni gradovi, ili barem oni među njima koji su izborili široke slobode, kao male republike unutar teritorija pod feudalnom vladavinom. U njima se politički život očituje bez izričite korelacije s filozofskom ili uopće teorijskom refleksijom, dakle kao čisto iskustvo, spontan doživljaj demokracije. Taj je element povijesnoga iskustva značajan s obzirom na stajalište H. Arendt o demokraciji.

---

raju poznavati... Najbolje je ograničenje da grad bude toliko velik da može udovoljiti zahtjevima života, ali da bude pregledan."

⁴ Vidi Burckhardt (1977: 61, 73). Str. 61: "... da je državica s čvrstim gradom točno spoznala svoju unutarnju nužnost da bude maloga opsega i pregledna." Str. 73: "građani se mo-

⁵ Vidi gore navedenu Burckhardtovu definiciju "državice".

⁶ Ovakvim državama upravlja vladarsko samovlađe.

1. Podrijetlo srednjovjekovne gradske općine

Od 11. stoljeća procvat trgovine donosi gospodarski polet i time osnivanje brojnih gradova, jer trgovina pretpostavlja dalekosežnu slobodu kretanja. Na prometnim čvorovima nastaju sajmišta, gdje trgovci mogu prenočiti ili čak prezimiti. Život na tim sajmovima mora se postupno organizirati, a tako se počinje razvijati uprava. Za ta mjesta dakle nije karakteristična samo gospodarska djelatnost stanovnika, nego se u njima formiraju i male zajednice, koje su više ili manje neovisne o vlasti vladara okolnih teritorija. Ta mjesta – nazivana *burgum*, *nova civitas* itd. – daju ljudima koji se na njima naseljavaju, pa tako i kmetovima koji tu traže pribježište, ponajprije osobnu slobodu: prema tadašnjoj izreci “gradski zrak oslobađa”, kmet koji se oslobodio svoga gospodara i otišao u susjedni grad postajao je nakon godinu dana slobodan i mogao je, većinom i prije toga, dobiti pravo da bude građanin. Ti gradovi i doseljenicima daju političku slobodu, takvo pravo, tj. prava i obveze kao članova zajednice, suodgovornost, sudjelovanje u gradskoj upravi. Tako raste samostalnost gradova ili se uglavljuje kao načelo već u aktu o osnivanju. Prava, slobode, povlastice, izborni u sporu s feudalnom vladavinom ili carskom moći, čine “gradska prava”, temeljem kojih gradovi postaju sve samostalnija bića, prave države.

2. Građani i građanstvo

Članovi tako nastale zajednice imaju obveze jedni prema drugima⁷: dakle umjesto načela vladavine (koje još vrijedi izvan gradova) sada vrijedi združ-

no načelo. “*Contrat social*” (Društveni ugovor) tu se već prakticira, takoreći prije nego što su ga teorijski izradili Rousseau i drugi. Kmetovi, trgovci i obrtnici, koji su bili podanici nekoga gospodara, sada postaju drugovi: *uvođenje načela kolegijalnosti* (i uopće pojma jednakosti) bila je prava socijalna i politička revolucija. Tako su “građani” članovi građanske zajednice. Pravna veza koja ih međusobno veže stvara se prisegom, koju svaki građanin polaže i koju svake godine iznova obnavlja građanska općina kao “prisežna udruga”. Kao temelj građanskoga prava, koje daje prava i obveze naspram građanskoj općini – građanina obvezuje, između ostaloga, na sudjelovanje u gradskoj samoupravi⁸ – građanska prisega čini građanina grada javnim čovjekom. Građanska prisega znači *dragovoljno* vezanje, iz nje izrasta odgovornost i samostalnost. Ona znači *uzajamnost*. (Ovdje se misli, samorazumljivo, na *uzajamna obećanja* H. Arendt.) Građansko se pravo ništa ne nameće “građanima”: to je jedno od temeljnih obilježja onih “državica”, onih malih republika, koje nastaju u sve većem broju na teritorijima koje vladari sve lošije nadziru.

Ti srednjovjekovni gradovi osnivaju samostalna, kolegijalna upravna tijela (“vijeće”, porotnici itd.) i pri njihovu sastavljanju primjenjuju *predstavničko načelo*, što je neizbježno u društvu koje se bavi trgovinom, dok je to načelo bilo i nekorisno i nepoželjno u grčkim “polisima”, jer su ondje robovi obavljali svakodnevne poslove. Međutim negativne posljedice takva sustava (pasivnost građana i nastanak političkoga sloja koji teži za vlašću) gradovi

⁷ Vidi kasnije kod Rousseaua.

⁸ Kao i da čuva gradski mir, tj. sve su to obveze javnoga prava.

izbjegavaju jednim oblikom izravnoga prakticanja demokracije, i to tako što pružaju *otpor* sve većoj institucionalizaciji, posebice neprogramiranom, posve spontanom političkom djelatnošću, koju obavlja stalno prisutna “universitas civitatis” što svagda nadzire situaciju, a koja će se uskoro nazvati “građanstvom”.⁹ U tim je gradovima samoupravu obnašalo ne samo “vijeće”, tijelo koje je birala građanska zajednica, “nego i samo ‘građanstvo’, koje je, uz svoje predstavnike, ostajalo politički aktivno”, koje nije moglo trpjeti da ovi naprosto njime vladaju i koje je dakle bilo *pravo samoupravno tijelo*: odatle izraz “građanska suvlada”. (To u H. Arendt odgovara ulozi američkih “dobrovoljnih udruženja”, riječ je naime o obliku izravne demokracije.) Izvan razdoblja “vladavine vijeća” (13. stoljeće), u kojoj ono nije moglo odoljeti kušnji da preuzme vlast građanstva – ono je bilo jedini legitimni nositelj gradske vlasti¹⁰ – “vijeće” je upućeno na odluke građanstva, koje zadržava svoju odgovornost i suverenska prava te djeluje kao supoglavarstvo. No čak ni u 13. stoljeću nije svaki grad doživio *vladavinu vijeća*. Tako 1256. godine Nirnberško vijeće, obraćajući se stanovnicima grada Regensburga, izričito spominje ne samo izabrane predstavnike građana nego i cijelo građanstvo.¹¹

⁹ Prijedlozi H. Arendt uvelike se podudaraju s tom povijesnom zbiljom.

¹⁰ Polazište zajednice jest “universitas civitatis”, čiji su članovi “građani”, što znači da su svi jednaki.

¹¹ “Skromnim, mudrim i časnim muževima, gradonačelniku, sucu, vijećniku i svim građanima Regensburga stoje na usluzi starješina, konzuli i *cjelokupno građanstvo* Nürnberga...”, navedeno prema Pfeiffer, 1958: 3 (ovdje

Građanstvo nije nikada potpuno odustalo od političke odgovornosti u gradu kao od premise toga samoupravnoga sustava. Ono je reagiralo čim “vijeće” nije poštivalo njegove interese. Ta njegova samosvijest prouzročila je u 14. i 15. stoljeću brojne sukobe između “građanstva” i “vijeća” (nazvani su “ustavnim sukobima”) jer se obrtnički cehovi nisu dali isključiti “vijećničkim rodovima” iz “vijeća”. Kako ti ustanci nisu bili usmjereni protiv poglavarstva, nego protiv “supoglavarstva” (što pretpostavlja ravnopravnost s “vijećem”), prisega na vjernost i poslušnost “građana” bila je, *de facto*, prekršena ako “vijeće” nije poštivalo stare gradske povlastice. Mora se dakle naglasiti *istodobno neslužbeni i legitimni karakter građanskih odbora*, koji u to vrijeme nastaju kao reakcija na vijećničku vladavinu. Tako “građanstvo” srednjovjekovnih gradova utjelovljuje, zacijelo, živu državu prema Burckhardtu, što on, s pogledom na antiku, naziva “živim polisom” (Burckhardt, 1977: 71). “Ono prenosi svoju vlast na predstavnike, ne odričući se međutim svoje političke odgovornosti. Sjedajući uz svoje delegate, brine se za dalje postojanje prave demokratske gradske vlade.” Ono jamči stalni doprinos građana stvaranju demokracije i time preduhitruje *načela* institucijskog okvira Montesquieuove diobe vlasti, “koja je kasnije formulirao Rousseau”. Jer dok Rousseau piše u *Contrat social*:

se već nalazi prvi začetak buduće diobe vlasti prema Montesquieuu). Usp. H. Arendt (1968), koja upućuje na rimsku formulaciju “*senatus populusque romanus*” i pritom podsjeća na stari “*potestas in populo*”.

U trenutku kada se narod okupi kao suvereno tijelo, prestaje svaka vladina vlast, izvršna je vlast ukinuta...¹², “građani” su Hamburga, primjerice, već stoljeće prije toga, premda su bili izabrali predstavnike, ustvrdili

da je tzv. najviše pravo samo u građanstvu, isključujući vijeće; kada se građanstvo skupi, gasi se, takoreći, autoritet vijeća, ono je onda *imperans*, a ovo *parens* (prema Bolland, 1954: 15).

U istome tonu odgovaraju “građani” Frankfurta vijeću svoga grada, koje je htjelo fungirati kao jedina gradska vlast: pritom se jasno očituje republikanski građanski ponos:

Budući da poglavarstvo postoji zbog građana, a ne građani zbog poglavarstva, ne mora se tražiti despotstva protiv građana, nego njima, prema uputi njihovih povlastica, sloboda, prava i pravednosti, kojima upravlja pravosuđe, i javnim dobrima treba tako upravljati da se svuda susreću ljubav i odanost, da se ljube pravednost i mir (prema Hildebrandt, 1974: 236).

Tu je opet riječ o Burckhardtovu *živome politisu* i o građanskoj svijesti, koja se čini srodnom s onom *dragovoljnih udruženja* i *civilnoga neposluha*.

Godine 1601. tvrdili su, također, građani Lübecka mješavinom njemačkoga i latinskoga jezika:

Oni su priznali časno vijeće za *rectores* i *gubernatores Republicae*. No ne kao *Dominos absolutos*, čiji

podanici oni nisu, nego kao sugrađane (prema Asch, 1961: 43).

Stalno se iznova naglašava jasna razlika između izabраниh upravnih tijela i apsolutnih vladara. Tu se očituje ravnopravnost svih članova građanske općine, bili oni članovi vijeća ili ne, te iz toga nepostojanje vladavine, rascjepa između vladara i vladanih (to nepostojanje vladavinskoga odnosa ponovo se poklapa s promišljanjem H. Arendt). Puše isti vjetar stalne pobune kao u H. Arendt.

S tim srednjovjekovnim gradskim slobodama, koje su donosile intenzivan demokratski život, teoriji dakle jasno prethodi praktično obnašanje republikanske demokracije, koju tek kasnije formuliraju filozofi 18. stoljeća. Tako samosvjesni građanin već od srednjega vijeka prakticira svoju političku slobodu u okviru državnice koju bi Burckhardt označio *preglednom*.

Primjena takva jedinstvenog sustava vladanja, koji se služi i izravnim prakticiranjem vlasti i predstavništvom, stvorila je paralelnost raznolikih međusobno konkurirajućih upravnih tijela iz “gradskoga građanstva” – kao dinamičke komponente te “državnice” – stalnoga i nezaobilaznoga čimbenika političke povijesti gradova Njemačke, i to i nakon nastanka moderne veldržave, “jer temeljem toga svojevrsnoga tijeka političkoga života bit će pojam građanina u stanju prilagoditi se razvoju modernoga društva”. Originalnost toga sustava vladanja nastupa kao posebna povijesna pojava, jer te političke akcije u gradskome okviru nipošto nisu samo ekstremni, kratkotrajni povijesni događaji. Štoviše, one čine normu i postaviti će se, na ovaj ili onaj način, sve do danas, pri čemu postupno slabe, osobi-

¹² “A l’instant que le peuple est légitimement assemblée en corps souverain, toute juridiction du gouvernement cesse, la puissance exécutive est suspendue...” (*Contrat social*, 3. knjiga, 14. poglavlje).

to kada se općine ugrađuju u modernu državu, ali ne moraju, dakako, posve izgubiti svoju samostalnost. U Pruskoj 19. stoljeća, primjerice, u okviru reformi ministara Steina i Hardenberga, gradovi integrirani u državni sustav sačuvat će široku samostalnost, za koju je nastao pojam “komunalne samouprave”.

II. Trajanje gradske autonomije u njemačkoj povijesti do 19. stoljeća

U 16. i 17. stoljeću ojačala je vladarska moć nauštrb gradske autonomije, te je na kraju 18. stoljeća “građanin”, primjerice u pruskim gradovima, izgubio svoju moć u korist države. Iako se, doduše, čini da *Opći zemaljski zakon pruskih država* iz 1794. godine, koji je proizvod prosvijećene monarhije, jamči kontinuitet s gradskim srednjovjekovnim institucijama, on, vjerno načelima feudalnoga prava, zapravo daje zbiljsku moć kralju i plemstvu i stvara državni sustav utemeljen na prirodnoj nejednakosti. Država se dakle sastoji od tri “staleža”, ona je *staleška država*. “Građani” su formalno članovi gradske općine, ali država im daje prava i povlastice koje im trebaju biti priznate. Tako glasi definicija građanskoga prava: “Građansko se pravo sastoji u cjelokupnosti svih prednosti i ovlasti koje *država dodjeljuje* članovima gradske općine” (Engeli i Kohlhammer, 1975: 69-88).¹³ Mada su brojni članci preuzeti iz starih gradskih prava, sljedeći ih odmah obesnažuju. Posebice članci 86 i 87 izričito utvrđuju ovisnost gradova o državi: “*Gradsko pravo* može dodjeljivati jedino *državni*

poglavar”.¹⁴ Time se uvelike ukida gradska autonomija. Grad je još samo dio države i nema više samostalnu upravu. Ona je u nadležnosti državne uprave, iz čega nastaje štetna birokracija koja paralizira građansko zajedništvo.

Kao lijek protiv toga pomanjkanja građanskoga zajedništva pruski ga ministar barun Stein, u okviru pruskih reformi 19. stoljeća, pozivajući se na srednjovjekovnu gradsku autonomiju, želi opet oživiti na komunalnoj razini. U njegovim je očima *komunalna samouprava* nužna pretpostavka za snagu države. Zato se dugo održao pojam *gradskoga građanina* pored pojma *državnoga građanina*. Stein navodi Montesquieua (*L'esprit des lois*) u *Nassauer Denkschrift*: “Les monarchies se corrompent lorsqu'on ôte peu à peu... les privilèges des villes”.¹⁵ Stein dakle želi u okviru pruske monarhije izgraditi piramidalan upravni ustroj, čije instancije uživaju stanovit stupanj samostalnosti. Na najnižem stupnju toga čelnog stožera nalazi se općina.¹⁶

Izrađene su razne varijante teksta te je 1808. godine objavljen tzv. *Gradski statut*. O okružnici od 24. studenoga te godine Stein izjavljuje: “Gradovi su postali punoljetni”.

Široka autonomija koju im Stein daje samo je, doduše, sredstvo da postigne svoj cilj, naime buđenje nacionalnoga osjećaja: “Jedino tim putem može se pozitivno probuditi i oživiti nacionalni duh”. Kako god bilo, doista se ponovo promiče gradska samostal-

¹³ Poglavlje VIII: “O građanskome staležu”, I. dio: “O građanskome staležu uopće”, čl. 2.

¹⁴ Čl. 87.

¹⁵ “Monarhije propadaju ako se gradske povlastice postupno ukidaju.”

¹⁶ Ovdje je opet upadljiva sličnost s prijedlozima H. Arendt.

nost, zadržava se građanska prisega: njome se budući *građanin* treba obvezati na poštivanje ugovora, koji međusobno povezuje “drugove”, ravnopravne (usp. Arendt). Na njegovo prisezanje odgovara obećanje magistrata¹⁷ da mu jamči građanska prava i zaštitu. S tim *Gradskim statutom* opet se dakle pojavljuju uzajamnost i kolegijalnost (dakle pojmovi do kojih je H. Arendt jako stalo). Međutim očita je jedna razlika u usporedbi sa srednjovjekovnom tradicijom, jer tekst građanske prisege sadrži prisezanje vjernosti kralju, čijim se podanikom novi *građanin* deklarira. Sada oba pojma, *građanin* i *podanik*, postoje jedan pokraj drugoga, a upravo to je načelo na kojemu je Stein ustrojio reformu pruske monarhije: integracija gradske autonomije u čvrsto organiziranome sklopu, dobro uređena *komunalna samouprava*. Tako građanska općina izravno bira gradske vijećnike. Oni ne dobivaju plaću jer bi uzimanje takve naknade otkrilo pomankanje duha zajedništva. Tako glasi članak 191: *Svaki je građanin dužan preuzeti javne gradske dužnosti*.

Premda je gradska autonomija *Gradskim statutom* iz 1808. godine potpuno institucionalizirana kao “komunalna samouprava, ipak još uvijek postoji dodatna politička snaga, koju u političkome životu svagda predstavlja izravno i spontano sudjelujuće “građanstvo”. Načelo *komunalne samouprave* opet afirmira značajnu ulogu koju je *građanstvo* imalo pokraj *vijeća*, ovdje nazvanoga magistrat. Kaže se naime:

Magistrat obavlja... uz konkurenciju građanstva i pod nadzorom gradskih vijećnika, cjelokupno upravlja-

nje općinskim poslovima, te stoga više nije u pojedinim administrativskim slučajevima nužno pribavljati dozvolu pokrajinske policijske vlasti... (čl. 189).

Tako se ovdje ono što bi se inače nazvalo oporbom nadomješta legaliziranom raznolikošću upravnih tijela, koja artikulira različita mišljenja.¹⁸ Institucionalizira se dakle sama dodatna uloga “građanstva”.

Tim tekstom iz 1808. godine općina nipošto ne postaje – kao, primjerice, u Francuskoj – najmanjim dijelom države: tu je općina biće za sebe, autonomna tvorevina; “u njoj pripadajućim upravnim granama odlučuje samostalno”. Umjesto da, kao u srednjemu vijeku, kao male republike pojedinačno postoje usred teritorija pod feudalnom vladavinom, općine su sada dakle male republike unutar čvrsto organizirane monarhije (dakle s odgovarajućim ograničenjem autonomije). Zahvaljujući daljem postojanju pojma gradskoga građanina moći će se pojam *građanina* prilagoditi razvoju modernoga svijeta, a da ne izgubi svoj politički sadržaj.

Na tim se različitim primjerima političke građanske svijesti iz njemačke povijesti politička djelatnost i odgovornost “građanstva” iskazala kao crvena nit koja se provlači kroz njemačku povijest. Tako je u Njemačkoj od srednjega vijeka – i to gotovo neprekidno – nastupao samosvjestan gradski građanin, koji preuzima svoju političku odgovornost u okviru “pregledne” države (vidi Burckhardt).

¹⁷ Tj. “vijeća”.

¹⁸ Usp. H. Arendt, koja preporučuje institucionalizaciju civilnoga neposluha.

III. “Građanin u punome smislu” kao lijek protiv antipolitičke moderne u Hanne Arendt

Shvaćanje H. Arendt pojma građanina – u okviru njezine refleksije o razvoju *common sense* u modernome društvu – obilježeno je antičkim shvaćanjem, što znači: pravi *građanin* aktivno sudjeluje u poslovima zajednice, on preuzima punu političku odgovornost. Kao za ranoga romantičara Friedricha Schlegela na kraju 18. stoljeća ili za Burckhardta u 19. stoljeću, tako je i za H. Arendt grčki *polis* model čiju normativnu ulogu priznaje. U okviru *polisa* kao političke organizacije ravnopravnih građana oni prakticiraju svoju političku slobodu – pri čemu se poštuje različitost mišljenja – a da jedni drugima ne vladaju.¹⁹ Ne postoji razdvajanje onih koji vladaju i onih kojima se vlada jer je svatko oboje. Biti *građaninom* u antici znači ne biti ni kmetom ni vladarom. Takvim razmišljanjem H. Arendt opire se tradicijskome političkom mišljenju, prema kojemu se politika zasniva na vladavini (vidi Moreault, 1999: 175-190).²⁰ Sličnu definiciju “punoga”

ili “zbiljskoga građanina dao je J. Burckhardt: “Građanin je onaj tko ovdje [u polis] sudjeluje u vladanju i vladanošću” (Burckhardt, 1977: 74). Taj identitet države i građanstva kao korporacije, tj. *država* u smislu *respublica*, isključuje u antici svaku predstavničku funkciju države: tada je republikanski način vladanja bio nužno povezan s izravnom demokracijom, a građanin, tj. slobodan čovjek, *de facto* je javni čovjek. U antici sloboda znači ujedno osobnu i političku slobodu. S pojavom kršćanstva nastupa mijena. Zahvaljujući tome što se sada sloboda i politički život razdvajaju, građanin će moći radi svoje individualne egzistencije delegirati svoju političku moć. U takvim okolnostima razvija se moderna država, veledržava, koja se temelji na vladavini, te može, kao što to naglašava J. Burckhardt, kao država moći činiti nepravde i održavati se stoljećima – što je državi bilo nemoguće (vidi Burckhardt, 1994: 315). Tako dakle u veledržavi nastaje razdvajanje vladara i vladanih.

H. Arendt kritizira modernu državu, posebice predstavnički sustav vladanja. U takvoj državi poglavar više nije nositelj političkih nastojanja naro-

¹⁹ Arendt piše (1968: 35): “Od vremena Herodota polis je bio onaj grčki grad u kojemu građani u svoj zajednički život *nisu* uveli pojam vladavine, u kojemu dakle nije postojalo razdvajanje na vladare i vladane.” O jednakosti piše na 36. stranici: “Izonomija je jamčila... jednakost, ali ne zato što su svi ljudi rođeni kao jednaki..., nego, naprotiv, jer ljudi po naravi... nisu jednaki, te im stoga treba ljudska ustanova, naime polis, kako bi zakonskom snagom... postali međusobno ravnopravni.”

²⁰ Benjamin Constant (1997: 594, citirano u Moreault, 1999: 3), smatrao je pak da je “posvemašnje podvrgavanje pojedinca skupnoj vlasti” stvorilo “kolektivnu slobodu” u

polisu. H. Arendt nije prihvatila taj aspekt. No tu nije nužno riječ o protuslovlju jer je posrijedi vladavina sveukupnoga građanskog tijela nad pojedincima, a ne vladavina nekih građana nad drugima. U mjeri u kojoj je u antici građanin javni čovjek zacijelo je netočno govoriti o totalitarizmu polisa: zajednički donesene odluke nameću se svim članovima; samo robovi ne sudjeluju u odlučivanju. Burckhardt i Nietzsche možda naglašavaju totalitarni aspekt polisa zato što ga prije svega smatraju izvorom kulture i duha, pa se stoga više zanimaju za umjetničku djelatnost pojedinca nego za političku aktivnost građanina.

da, koji bi trebao predstavljati, jer institucije predstavničkoga sustava vladanja ne dopuštaju djelotvorno sudjelovanje građana u političkome životu. Autorica se tako, između ostaloga, u svome tekstu *Ziviler Ungehorsam* (1972: 90-91) vraća na Tocquevilleova promišljanja o anonimnoj vladi u masovnome društvu kao tiraniji bez tiranina.

Što se tiče modernoga predstavničkog sustava, H. Arendt kritički se odnosi i prema engleskome dvostranačkom sustavu i prema višestranačkom sustavu na europskome kontinentu (vidi Arendt, 1968, 2000). Prvi se zasniva na aktivnome političkom sudjelovanju samo jednoga dijela građanstva: ne može se dakle nikako poistovjetiti s piramidalnim sustavom vijeća, koji ona preporučuje, jer ne dopušta prenošenje političkoga duha prema gore. Građani mogu samo ograničeno nadzirati, ali u zajednici ne mogu zbiljski sudjelovati. Što se tiče europskoga višestranačkog sustava, on je još udaljeniji od shvaćanja aktivnoga građanina: on uopće ne poznaje prave građane, nego samo privatne pojedince, koji se nadaju da će država štititi njihove privatne interese. Kao "bourgeois" u Hobbesovoj teoriji, tako i oni odbacuju svako političko sudjelovanje. Tako moderna država ima mnogo zajedničkoga s njegovim Levi-jatanom. Budući da građanin pritom predaje državi svoja politička prava, tu je načelo delegirane vlasti istoznačno s jednom vrstom građaninova "odustajanja od dužnosti". Građanin se kao takav naprosto povlači.

Kako bi se izbjeglo izrođivanje moderne države u diktaturu, H. Arendt traži prikladna sredstva da se pojedinome građaninu omogući aktivno afirmiranje njegove političke slobode.

Pritom se poziva na sjevernoamerički sustav vladanja.

Amerikanci su već prije svoje revolucije osnivali dragovoljna udruženja koja su počivala na *konsenzusu*. Prvi od "bezbrojnih takvih svečanih sporazuma i dogovora", sklopljenih na temelju takva konsenzusa, bio je Mayflowerški pakt, koji su 1620. godine na palubi "Mayflowera" potpisali budući prvi doseljenici u Novu Englesku. On je sadržavao dio zakona koji su trebali urediti zajednički život u budućoj koloniji i ostaje dakle zbog toga jednim od glavnih izvora američkoga prakticiranja demokracije. U tim dragovoljnim udruženjima Amerikanci su se uzajamno obvezivali obećanjima, dogovorima i paktovima (vidi Arendt, 1968). Tu se očituje sličnost sa začecima političkoga života u srednjovjekovnim gradovima, koji je također počivao na zadružnome načelu i pretpostavljao sklapanje ugovora među ravnopravnima,²¹ dakle zasnivao se na konsenzusu.

S Američkom revolucijom održali su se konsenzus i pravo na disenzus,²² premda nisu bili fiksirani u ustavu. Tako H. Arendt piše (2000: 306)²³:

²¹ Kao, primjerice, pri stjecanju građanskoga prava: građanska prisega, dragovoljno vezanje građanina.

²² "U pravu na disenzus uključeni konsenzus... nije ništa drugo nego jasno izražena prešutna suglasnost koja se izriče zajednici kao protuusluga za to što ona prešutno prihvaća pridošlice" (Arendt, 2000: 309-310). "U samom temelju sustava američke vladavine... nalazi se ideja o pristanku, koja uključuje pravo na izražavanje neslaganja" (Arendt, 1972: 90, vidi i 96).

²³ Vidi i str. 308: "... Velika je prednost horizontalne verzije društvenoga ugovora (tako H. A. naziva Lockeov prvotni društveni ugo-

“... revolucija je u sebi krila nov, nikada potpuno formuliran pojam prava, koji nije nastao kao rezultat teorije, nego temeljem iznimnih iskustava ranih naseljenika”.

Tako se politička aktivnost dragovoljnih udruženja nastavila kao spontana akcija, što ujedno implicira da se delegirana vlast može opozvati. Tu je dakle još jednom uočljiva sličnost s demokratskim događanjem u srednjovjekovnim gradovima – s obzirom na stalan nadzor koji građanstvo obavlja izvan svakoga prethodnog zakonodavstva. Kao što je bio slučaj u takvim gradovima, i Amerikanci su prvo konkretno iskusili političku slobodu, vlada koju su stvorili bila je piramidalna tvorevina, koja je dopuštala da se u samostalnim političkim udruženjima odgovarajućih stupnjeva održe dana obećanja (vidi Arendt, 1968). Tako načelo delegirane vlasti nipošto nije sprečavalo da svaki građanin afirmira svoju političku slobodu, da vlada izrazi politički duh naroda. H. Arendt pritom upućuje na rimski *potestas in populo*.²⁴

U Americi svoga vremena ona promatra *civilni neposluh* kao “najnoviji

---

vor) u tome što ta uzajamnost veže svakoga člana društva za svoga sugrađanina. Ta horizontalna verzija jedini je oblik vladanja u kojemu ljudi nisu uzajamno vezani povijesnim sjećanjima ili etničkim vezama, kao, primjerice, u nacionalnoj državi, pa ni Hobbesovim Levijatanom, koji “sve zastrašuje” i na taj način ujedinjuje, nego snagom uzajamnih obećanja”.

²⁴ “To je doista bila nova verzija staroga ‘*potestas in populo*’, jer nasuprot starijim teorijama prava na otpor, prema kojima je narod smio djelovati jedino ‘kada je bio u lancima’, sada su ljudi imali pravo spriječiti vezanje u lance, kao što to kaže Locke” (Arendt, 2000: 309).

oblik dragovoljnoga udruživanja” i pritom navodi Tocquevilleov citat, čiji sadržaj smatra još uvijek valjanim:

Čim više stanovnika Sjedinjenih Država želi neki osjećaj ili neku misao iznijeti u svijet ili otkloniti neku negativnost, potraže jedan drugoga, i kada se nađu, udruže se. *Otada nisu više pojedini ljudi, nego nadaleko vidljiva moć, čija djela služe kao primjer i čije se riječi slušaju* (Arendt, 2000).

To se potpuno slaže s ulogom građanstva u srednjem vijeku. Još jednim citiranjem Tocquevillea H. Arendt upućuje na time postignutu promjenu odnosa moći: “Manjinski građani povezuju se u Americi ponajprije da bi utvrdili svoj broj i time oslabili moralnu vladavinu većine” (*ibid.*: 316).

Budući da je H. Arendt potpuno svjesna toga da je u modernoj državi sklonoj totalitarizmu bezuvjetno nužno da manjine dođu do riječi, predlaže političku institucionalizaciju civilnoga neposluha kao “najbolji lijek protiv toga konačnog neuspjeha pravnoga provjeravanja” (*ibid.*: 319). Ona nastavlja:

Te bi se manjine u mišljenju mogle, na taj način, etablirati kao moć koja... bi se vidjela ne samo iz daljine, nego bi bila stalno prisutna i s kojom bi se moralo računati u dnevnim poslovima vladanja (*ibid.*: 320).

Tu se opet očituje sličnost s ulogom i položajem građanstva u srednjem vijeku. Arendt još dodaje (i ponovo navodi Tocquevillea):

Sloboda udruživanja nužno je osiguravanje od tiranije većine (*ibid.*: 316).

Dakle aktivna građanska svijest i političko mobiliziranje manjine smatra

se lijekom protiv izrođavanja moderne države u tiraniju.

Civilni je neposluh kao spontana politička djelatnost građana međutim samo jedan od dvaju čimbenika koji, prema H. Arendt, trebaju pridonijeti uklanjanju nedostataka predstavničkoga sustava vladanja. On bi, osim toga, svojim posebnim ustrojem trebao biti stalno tako prožiman političkim duhom naroda da odnosne upravne instancije mogu djelotvorno izraziti političke zahtjeve građana. Tu dakle postaje razvidno da H. Arendt ne odbija posve predstavničku demokraciju: samo ona treba političkome duhu naroda dopustiti da dospije do vlade kako bi ga ona mogla utjelovljivati. Tako će sustav vladanja koji zamišlja biti piramidalni sustav vijeća, čiji se najniži odbori sastoje od svih građana, koji zatim biraju najbolje među sobom da ih predstavljaju na sljedećemu stupnju. Tu se opet ne smije preskočiti usporedba s "meliores" srednjovjekovnih gradova, onim prvim građanskim odborima, koji su se na kraju razvili u "vijeće". U okviru moderne države piramidalni ustroj treba dobiti federativni oblik.

Tako se u H. Arendt političko sudjelovanje očituje na dvostruk način, naime miješanjem dvaju načela vladanja: civilni neposluh udovoljava izravnoj demokraciji, dok delegirana vlast čini jezgru sustava vijeća. Predstavništvo i izravna demokracija ujedno, tako je bilo već u srednjovjekovnim gradovima. Ovdje se sustav prilagođava modernoj veledržavi.

Zaključak

Iz čitanja tekstova H. Arendt, između ostalih *Ziviler Ungehorsam* i *Über die Revolution*, proizlazi da ona u svome shvaćanju pojma građanina i moder-

ne države – i radi suzbijanja "apolitije" (vidi Burckhardt) moderne – preporučuje miješanje dvaju često suprotstavljenih načela vladanja: predstavničkog načela – uz najstrože poštivanje političkoga duha proizašloga iz naroda, tj. u obliku sustava vijeća koje piramidalnim državnim ustrojem²⁵ dopušta dalje posredovanje javnoga duha, te načela izravne demokracije, kojemu model nalazi u grčkome polisu. No dok je izravno prakticiranje građanske odgovornosti bilo normom u polisu, zbog nedostataka predstavničkoga sustava nužno nastalo spontano prakticiranje političkih sloboda postalo je u modernoj državi izrazom civilnoga neposluha.

U tom dvostrukom načinu političkoga sudjelovanja građanstva očituje se kontinuitet shvaćanja građanina u H. Arendt i tradicije lokalnih sloboda u Njemačkoj, koja također jamči mješavinu vlasti delegirane u gradska upravna tijela i neprekidnoga nadzora građanstvom, koje nikada ne odustaje od svoje političke odgovornosti. U oba slučaja aktivni građanin afirmira tu odgovornost ili neposredno ili tako što njegovu volju ispunjavaju komunalna upravna tijela, odnosno što se ona u modernoj državi prenosi do vrha države preko vijeća sastavljenih od "najboljih". Stoga ona vjerno predstavlja narodnu volju, bez vladavine i bez primjene sile. Pritom piramidalni ustroj veže bazu za vrh, tako da legitimnost vlade svagda potječe od nižih političkih odbora. U takvim je okolnostima federativno ustrojstvo veoma poželjno za modernu državu.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

²⁵ Neka vrsta propusnosti upravnoga ustroja.

LITERATURA

- Arendt, H. (1968) *Über die Revolution*. München: Piper.
- Arendt, H. (1972) "La désobéissance civile", u: *Du mensonge à la violence*. Calmann-Lévy.
- Arendt, H. (2000) "Ziviler Ungehorsam", u: *H. A. In der Gegenwart, Übungen im politischen Denken II*, ur. Ursula Ludz. München: Piper.
- Asch, J. (1961) "Rat und Bürgerschaft in Lübeck 1598-1669. Die verfassungsrechtlichen Auseinandersetzungen im 17. Jahrhundert und ihre sozialen Hintergründe", *Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck*, sv. 17, Lübeck.
- Bolland, J. (1954) *Senat und Bürgerschaft. Über das Verhältnis zwischen Bürger und Stadtregiment im alten Hamburg*. Hamburg.
- Burckhardt, J. (1977) *Griechische Kulturgeschichte*, sv. I. München: Deutsches Taschenbuch.
- Burckhardt, J. (1978) *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Stuttgart: Kröner.
- Burckhardt, J. (1994) Brief an Robert Grüninger, Baden: 3. kolovoza 1891, u: *Briefe, 1886-1891*, sv. IX. Wiesbaden: Insel-Verlag.
- De Tocqueville, A. (131981) *De la démocratie en Amérique*. Paris: Flammarion.
- Engeli, C. i Kohlhammer, H., ur. (1975) *Quellen zum modernen Verfassungsrecht in Deutschland*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Gall, L. (1989) *Bürgertum in Deutschland*. Berlin: Siedler.
- Hardtwig, W. (1974) *Geschichtsschreibung zwischen Alteuropa und moderner Welt. Jacob Burckhardt in seiner Zeit*. Göttingen.
- Hildebrandt, R. (1974) "Rat contra Bürgerschaft. Die Verfassungskonflikte in den Reichsstädten des 17. und 18. Jahrhunderts", *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*, 2/1974.
- Moreault, F. (1999) "Citoyenneté et représentation dans la pensée politique de Hannah Arendt", *Sociologie et sociétés*, sv. XXXI, br. 2, jesen.
- Pfeiffer, G. (1958) "Nürnberg's Selbstverwaltung 1256-1956", u: *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Stadt Nürnberg*, sv. 48.

German Tradition of Local Liberties and Hannah Arendt's Analysis of Direct Democracy

SUMMARY The author relates the continuity between the notion of the citizen in the work of Hannah Arendt and the tradition of local liberties in Germany. The paper is emphatic that local democracy, as realized in German history, overlaps with Hannah Arendt's views on democracy. It can be some kind of protective shield against dictatorship, and in the spirit of Hannah Arendt, local democracy proves to be a foundation of the democratic state. In substantiating her case, the author first examines the workings of medieval German cities, as peculiar "mini-states", and then turns to a description of the reinforcement of the ruler's power at the expense of city autonomy, which took place in the sixteenth and seventeenth centuries. Afterwards, she thoroughly examines Hannah Arendt's views on the concept of the citizen, characterised by the ancient notion of the citizen actively taking part in community affairs.

KEYWORDS Hannah Arendt, local liberties, medieval cities and city autonomy, the notion of the citizen